

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԽԶ. ՏԱՐԻ — 1932

Կը խմբագրուի եւ կը հրատարակուի

ՄԻԽԻԹԱՐԻՍՏԵ ՄԻՆԻՍՏԵՐՆԵՐԵՆ ԿՈՂՄԵՆԷ Ի ՎԻԵՆԱՆ ԱՂԽԱՍՏԱԿՆԵՐԵՆ ԵՆ ԼՕՍՏԱՐ ԲԱՆԱՍՏԷՐՆԵՐԵՆ:

Որպէս զի անլի մատչելի դառնայ Ուսումնաթիւթս օտարալեզու արեւելագէտներուն, Խմբագրութիւնս շարունակաբար պիտի ներկայացնէ նաեւ կարեւոր բանասիրական յօդուածներուն համառոտ մէկ ամփոփումը, միջազգային որ եւ է լեզուաւ:

Բաժանորդագրիմ Է առեւ նրկրի համար՝ 5 տոյար, կամ յիկ:

Մեր հասցէն՝

REDACTION DE LA REVUE "HANDES AMSORYA," VIENNE (Autriche), VII, Mechitharistengasse 4.

Հ Ն Ո Ր Հ Ա Կ Ա Լ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մեր ընդհանրապահութիւնը կը յայտնենք Արհ. Տ. Յովսէփ Թեոդորովիչ, Լեհաստանոց Արեւախիստոսոսիւն, որ հասնեցաւ Վոլիսի մեր Մատենադարանին հետեւեալ Լոուսանիար Արքովի՝

Malowidła ścienne Jana Henryka Rosena w Katedrze Ormańskiej we Lwowie

(Յ. Ռոզենի որմնակարները Լեհիստանի Հայոց Մայր Եկեղեցւոյն մէջ):

Կը յայտնենք մեր մասնաւոր ընդհանրապահութիւնը Լեւոն Տիար Անտոն Սիւսանեանի Ի Պարիս, որուն միջնորդութեամբ ընդունեցանք նրդահան Զոհանեանի եւ Յ. Սիւսանեանի նրաժշտական կարեւոր գործերը:

Ի ԴԻՄԱՅ ՄՈՒԹԱՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՈՒ ՆԱՆՔԻ
Հ. Ն. ԱՎՈՆԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԱԳՅԵՑ

"HANDES AMSORYA,"

MONATSSCHRIFT FÜR ARMENISOHE PHILOLOGIE

XLVI. JAHRGANG — 1932

Herausgegeben und redigiert von der

MECHITHARISTEN-KONGREGATION IN WIEN

unter Mitwirkung zahlreicher Armenisten.

Um unseren nichtarmenischen P. T. Abonnenten die Benützung unserer Zeitschrift zu erleichtern, werden wir fortlaufend von den wichtigen philologischen Abhandlungen ein kurzes Resumé in einer europäischen Sprache geben.

Preis dieses Jahrganges 5 Dollars.

Unsere Adresse:

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 5, 6

ՄԱՅԻՍ — ՅՈՒՆԻՍ

ԽԶ. ՏԱՐԻ 1932

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Լ Ե Զ Ո Ւ Ի Ը Ն Թ Ա Ց Գ Ը
450—572

Հ. Յովսէփ Վ. Գաբրիելեանի մահուան 50ամեայ տարեդարձի յիշատակին:

Ոսկեղէն դարու լուսապայծառ աշխարհէն մթաղգած երկիր մը կը հանէ զմեզ յանկարծ ճանապարհը: Ե՞րբ թողուցինք դասականին սահմանը եւ ո՛ւր կոխեցինք նոր հողը, դժուարէ խոստովանիլ: Ընդ խարխափ կ'ընթանան մեր քայլերը: Կորիւն կը պահէ լուծութիւն. եւ Ղազար չի պատասխաներ մեր հարցումներուն: Ամէն ակնկալութիւն լոյսի նշոյլ մը ստանալու դասական մատենագրութենէն ժամանակի գաղանթին թափանցելու համար, ի դերեւ կ'իլլէ. նաեւ նոր շրջանը — զոր արժաքի կը կոչեմ, չ'ընծայեր ո՛ր եւ է ստեղծիւ իմանալու թէ ո՞ւր իւր սկիզբն ունի: Ապաստան ենթադրութեան ստիպուած ենք ընդունիլ, թէ հոն ուր կը լուծ Մաշտոցի երէց եւ կրտսեր աշակերտութիւնը՝ հոն մայրամուտքն է ոսկեղէն դարուն եւ սկիզբն արժաթի շրջանին: Ե. դարու երրորդ քառորդին մէջ ենք (450—475): Ամպամած է երկինքը, աղմուկայէ աշխարհը. խամրած է հայ արքունիքի փառքը, լուծ են դուսանները, լուծութիւնը կ'իշխէ նաեւ հայ տաճարներէն ներս:

Երբ նոր սկիզբ կ'ըլլար գրական շարժման (405), արքունական տունն էր որ իբրեւ ձեռնառու քաջալերիչ ընդառաջ կու գար Սահակի եւ Մաշտոցի խորհուրդներուն, արքայատուր ոռճիկներով կը բացուէին դպրոցներ, թագաւորական առատաձեռնութենէն նպարակաւորուած կ'ուղեւորէին աշակերտներն Եգիպտոս եւ Կ. Պոլիս համբարելու հրատարակիւն եւ պարապելու թարգմանութեամբ: Այսպէս ծրեցաւ ծագեցաւ գիտութեան ծառը Հայաստանի մէջ եւ գարգացաւ մրգաշատ:

Դժբախտաբար չկրցաւ երկար վայելիլ հայ գրականութիւնը արքայաշուք հովանին. հայ թագաւորութիւնը ապրեցաւ իւր օրհասականը (428). քիչ յետոյ խոնարհեցան ի թար հայ երկնակամարի երկու արեգակները (438, 439). եւ սղտորեցաւ քաղաքական եւ եկեղեցական կեանքը միանգամայն: Տիրոն չբաւականացաւ արքունական թագն միայն բառնալ հայ աշխարհէն, այլ եւ յանձն չառաւ հաստատել հայրապետական գահին վրայ նոր հովուապետ: Քաղաքական եւ եկեղեցական ճնշումներու յաջորդեց կրօնական հարձակումը. եւ զգաց Ազգը հարկի տակ զէնք վեր առնել եւ պաշտպանել կրօնն ու ազատութիւնը (451): Անթիւ նահատակներ զինուորական կարգէն եւ եկեղեցական դասէն մնացին պատուոյ դաշտին վրայ. ու թէպէտ ընկճեցաւ ազատամբութիւնը, բայց մնացին սրտերը յուզուած:

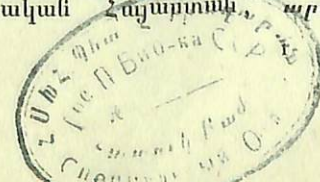
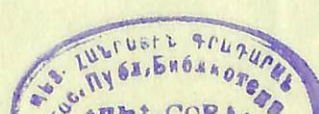
Այսպէս ներքին եւ արտաքին պայմաններն տակաւ առ տակաւ դանդաղեցուցին գրական շարժման արագ ընթացքը եւ ի վերջոյ ի սպառ կասեցուցին, ճշդելով բանաստեղծին խօսքը, թէ inter bella silent musae:

Շատ տխուր է պատկերը, զոր կը դժ Ղ. Փարպեցի դարուս վերջին քառորդի գրական կեանքէն:

Հայ դասական մատենագրութիւնը, որ իւր պայծառ վերելքը տեսած էր դարուս սկիզբը Այրարատեան դաշտին վրայ, տեսաւ հոն նաեւ իւր մայրամուտը՝ դարուս երկրորդ կէսի սեամքին:

Քաղաքական եւ քաղաքային պայմաններն սուլի նպատակաւ կ'իյն այս միջոցին Հոռոմէական Հայաստանի մէջ: Եւ կան կրուաններ ենթադրելու թէ այն պահուն երբ գաղար կ'առնէր գրական շարժումը Պարսկական Հայաստանի մէջ, հոս սկիզբ կ'ընէր նոր թափով գարգանալու:

1. Հոռոմէական Հայաստանի արեւ-

մուտքի հետ ուղղակի յարաբերություն մեջ
ունենալով ամեն գիւրուբիւն պայծառանալու քա-
ղաքակրթութեամբ եւ մշակելու սեպական
գրականութիւն: Կը պատմէ Կորիւն, թէ
Մաշտոց վարդապետ 422ին երբ այցելեց
Կ. Պոլիս եւ ներկայացաւ Կայսեր, խնդրեց
անկէ թոյլտուութիւն բանալու Հոովմէական
Հայաստանի մէջ դպրոցներ. «վասն մանկու-
ւոյն յաշակերտութիւնն առ ի կէս ազգէն
Հայոց ժողովելոյ»: Կայսերատուր հրամանը
կը ստանայ. եւ կը ներկայացնէ Անախոքի մեծ
սպարապետին Անատոլիոսի. «եւ նորա ա-
ռեալ զսակերս կայսերական նշանօք՝ փու-
թայր վաղվազակի զհրամանն կատարել: Եւ
հրեշտակս արձակեալ այնուհետեւ ի դաւառս
Կէս ազգին Հայոց յիշխանութեանն Կայսեր
բաղմութիւն մանկուոյ ժողովել եւ նոցին ու-
ճիկս կարգել ի պատեհազոյն տեղիս: Յոր եւ
երանելին զվարդապետութիւնն իւր ի գործ
արկեալ եւ ժողովելոցն քաղցրացուցանէր»:
Կ'աւելցնէ ասոր վրայ պատմագիրը՝ «Առ որս
թողեալ վերակացուս հաւատացելոցն՝ զեր-
կուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն. որ(ոց)
ստաջնոցն ենովք անուն էր եւ երկրորդին
Դանան, արք կրօնաւորք եւ յառաջադէմք
յաւետարանական սպասաւորութեանն. զորս
յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ՝ անդէն
զետեղէր: Եւ ինքն բազում աշակերտօք գայր
անցանէր ի կողմանս Հայոց մեծաց»:

Ճանապարհին իրեն հետ էր Դերջանի
Գինթ եպիսկոպոսը. հաւանօրէն ամէնէն յա-
ռաջ Դերջանի մէջ բացաւ Մաշտոց Հայկա-
կան Դպրոցը: Դժբախտարար ո՛չ Կորիւն
եւ ո՛չ Ղազար բրած են այս Դպրոցներու
մասին անդրագոյն յիշատակութիւն: Որչափ
ալ կը լռեն այս նկատմամբ պատմագիր-
ները, պէտք է յուսալ թէ ի տեղիս տեղիս
բացուած Դպրոցներէն մին կամ միւսը զար-
գացաւ եւ տուաւ գրական գործիչներ: Տայեցի
Գիւտ կաթողիկոսը, «այր լի գիտութեամբ
հայովս եւ առաւելեալ յունիւն» (Փարսլ. 110),
երբ կը ջատագովէր իւր ընթացքը Պե-
րողի առջեւ, կ'ըսէր. «գղպուքիս գիտու-
թեանս մերոյ եւ գիմաստ բանաւոր ուսմանց
յաշխարհին Հոռոմոց ուսեալ եմ, եւ եմ իմ
անդ ծանօթ բազում(ք) եւ ուսումնակիցք»
(Փարսլ. 114): Ուստի կային յաշխարհին Հո-
ռոմոց «ուսումնակից»ներ, որոնք կը գրա-

¹ Կորիւն, էջ 28-30:

ղէին գիտութեամբ: Կարգ մը գրուածներ,
որոնք լոյս տեսած են 500 թուականէն յա-
ռաջ, կը պահանջեն իրենց ծագումը յունա-
հայ միջավայրի մը մէջ: Կը յիշեմ Ստոյն Կա-
լիսթենէսի Պատմութիւնն վարուց եւ գործոց
Աղեքսանդրի, որուն ծանօթ եղած է Ղ. Փար-
սլեցի²: Ինչպէս կ'երեւայ Ղազար կարգա-
ցած է նաեւ Գրիգոր Աստուածարանի եւ ու-
րիշ Ս. Հայրերու գրութիւնները հայերէն
թարգմանութեամբ. իր Թուղթին մէկ տե-
ղիքը այսպէս մտածել կու տայ. կը գրէ Ղա-
զար³.

«Բայց իմ ըստ կարի պարսպեալ յունա-
կան ուսմանցն, եւ ըստ զօրելոյ տկարա-
մտութեանս իմոյ կարդացեալ գգիրս արանց
սրբոց, որք վառեալք սուրբ Հոգւոյն զինու՝
զսուրս հոգեփոքոտս աղանդաւոր ուսմանցն
զարձուցանէին անդրէն ի սիրտս նոցունց, եւ
զաղեղունս նոցա վերցնին, եւ զփրկագործ
վարդապետութիւնն՝ իւրեանց զրով մեզ ա-
ւանդեցին, հոգացեալ իրբեւ զարդարեւ ոգե-
սէր հարս՝ զամենայն ազէտխորհուրդ մար-
դոց զօգուտն. զորոց յերկար ոք եւ ջերմ սի-
րով ընթերցեալ զգրեալս՝ անվնաս եւ զիւ-
րագրեմ կարէ լինել ի հրարձակ նետից չար
ձգողացն. զսրբոցն ասեմ զԱքսմասէ Աղեք-
սանդրացոյ եւ գերկուց միանուն արանցն՝
գիլիբրդէ Երուսաղէմացոյ (եւ Աղեքսանդրաց-
ոյ), եւ գիւրաղէ Կեսարացոյ եւ գիւրիգորէ
Նազարացոյ, որ եւ յաղագս առաւելեալ ի
նմա շնորհի ուղղափառ գիտութեանս Աս-
տուածարան յորջորջեցաւ. եւ զմերոյնն ա-
ռաքելանման նահատակէն Գրիգորէ⁴, զվար-
դապետէն Հայոց, եւ զնոցունց նմանեացն,
որք զնոյն շաւիղ առողջմտութեանն հետեւեալ
վարդապետեցին»:

Այս գրքերու մասին է անշուշտ նաեւ հե-
տեւեալ խօսքերը, արտունջով ուղղուած
Վահանին. «Զի անգամ եւ զհոռոմ գրեանդ
ոչ ետուն զկնի իմ, որք կան այդր ընկեցեալ
ի կերակուր ցեցոյ. բայց արգեօք կարդացեալ
լուսաւորիցի⁵ն ի գոցանէ բնակեալք ի տեղ-
ւորք եւ կամ զայլս լուսաւորիցի⁶ն»:
«Հոռոմ գրեանք», զորոնք հաւաքած էր Ղազար
Վարդապետ իւր վանքին մէջ, ճշդիւ հո-

² Հ. Յ. Տ ա շ ե ա ն՝ Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-
Կալիսթենէսայ վարուց Աղաքսանդրի: Վեներա 1892,
էջ 77:
³ Ղ. Փարսլեցի, Տփ. 1904, էջ 192:
⁴ Տպ. «Նահատակին Գրիգորի»:
⁵ Ղ. Փարսլեցի, էջ 196:

ռոմերէն լեզուով չէին ապահովապէս. եւ
կարդացած հայրագիտական գրուածքները
հայերէն թարգմանութեամբ էին: Զայս կ'ակ-
նարկէ Ղազար երբ անոնց թուին մէջ կը
դասէ նաեւ Հայոց մեծ նահատակին՝ Գրի-
գորի Վարդապետութիւնը եւ կ'աւելցնէ հեղ-
նօրէն թէ իցի՛ւ իր հակառակորդներն օգ-
տուէին այդ Մատենադարանէն փոխանակ «ի
կերակուր ցեցոյ» մատենաւ զանոնք, ուստի
անշուշտ հայերէն էին եւ զիւրամատչելի հայ
մարդկան: Զեմ ուղեր ի հարկէ ասով ըսել
թէ Ղազար, որ «ըստ վարդապետաց իմոց
հրամանի ի Հոռոմս» ժամանակ մը ապրած
էր⁶, անծանօթ մըն էր յունարէն լեզուին.
բայց «հոռոմ ուսումն» եւ «հոռոմ գրեանք»
հոս ասացուածք մը կը թուի, որով կ'իմա-
նային ժամանակակիցները Յունաստանէն նե-
րածուած հայ գրչագիրներն ու թարգմանու-
թիւնները:

Այս թարգմանութիւններս ոչ միայն ըստ
բովանդակութեան, այլ նաեւ ըստ լեզուին եւ
թարգմանութեան արուեստին կը տարբերէին
դասական շրջանի թարգմանութիւններէն:
Զկան հոս լեզուի այն վայելչութիւնը, վաւ-
մութիւնը եւ թարգմանելու ճարտարութիւնը,
որոնք կը փայլէին դասական շրջանի մատե-
նագրութիւններու մէջ: Թարգմանիչներս
ստորուկ են յունարէն սկզբնագիրներուն, եւ
թերապարթ թարգմանութեան արուեստին
մէջ, տէր չեն մայրենի լեզուին բերսպատիկ
յարմարութիւններուն: Յայտնի կը տեսնուի
թէ ապրած են հեռու հայ միջնաշխարհէն՝
զրկուած զուսանական կենդանի բարբառի
հնչիւնէն. չեն ունեցած նաեւ Սահակ մը, որ
հսկէր թարգմանութեանց վրայ, ու սեպհա-
կան գրչով ուղղէր թերութիւնները: Այսպէս
թէ եւ հայ ատաղձով բայց յունական կաղա-
պարի վրայ ստեղծուած է հոն գրականու-
թիւն մը: Ասոնք թէպէտ չունին այն յունա-
բան բարբառը, ուղղակի յունարէն քերակա-
նութեան եւ բառակերպութեան վրայ հիմ-
նուած, ինչ որ զար մը յետոյ երեւան ելաւ,
բայց երեւան կը բերեն նոր հոյլ մը բարդ
բառերու, նոր ածանցներ ածականներ յորի-
նելու եւ չափազանց ծանր յունական չարա-
դրութիւն (syntaxe):

Ուշադրութիւն կը գրաւէ նաեւ թարգ-
մանութեանց բովանդակութիւնը. չեն սիրեր

⁶ Անդ, էջ 187:

զուտ մեկնողական գրուածքներ, այլ աւելի
հետորակաւ-փիլիսոփայական-դաւանարա-
նական ճառեր (Գրիգոր Աստուածարան).
«այլ մը աւելի յառաջ երթալով՝ անգամ հե-
թանոս վէպեր, որպիսի է Աղեքսանդրի
վարքը, կը ձեռնարկեն հայացնել: Վերջին
գրուածքս խորհել կու տայ, թէ չկայի՞ն ար-
դեօք այս նոր թարգմանիչներու մէջ նաեւ
աշխարհիկ մարդիկ:

Ղ. Փարսլեցի այս թարգմանիչներէն եր-
կուքը կը յիշէ յանուանէ երբ կը գրէ⁷.
«Երանելի փիլիսոփոսն Մովսէս, որ արդա-
րեւ մինչդեռ էր ի մարմնի՝ ցանկ երկնային
զօրացն էր քաղաքակից. ո՛չ ապաքէն ի
տեղւորէ ի տեղի արեղեանդ Հայոց հալածա-
կան արարին: Ո՛չ զլուսաւորիչ[ն] եւ զողի-
տահալած զգրեանն նորա՝ առ անգիտութեան
վաթաղիկէս կոչէին. եւ այլ բազում ինչ
իրօք թշնամանեալ՝ յետոյ ապա յաղագս
այրեցման տօքոյ զխաբէական զապուր Բա-
նի⁸ նման դեղոց մահու արբուցեալ սրբոյն
հեղձուցին»: Եւ քիչ յետոյ թէ «Անարատ եւ
համենեցունց յարդելի յոյսն տէր Խոսրովիկ
չեւ եւս հասեալ ի սահմանս մեր, մինչդեռ
գայր ի ճանապարհի եւ լուան՝ որպէս ի վե-
րայ թշնամոյ ընդդէմ զինեցան ասելով.
Ահա ո՛րք գայ միւս եւս քարգմանն: Եւ օր-
հնելոյն ի հեռաստանէ լուեալ զդոնչիւն մա-
հաճայն աղեղանցն՝ աղօթեաց առ Բարձեալն
հաճայն աղեղանցն՝ զինկալս զինդիրն, որում եւ
եւ վաղվազակի ընկալաւ զինդիրն, որում եւ
տեղեալի նշխարացն այլք, եւ ոչ մեք՝ ար-
ժանի եղեն ընդունակութեան»:

Ղազար որ ոչ թէ «ի համբաւուց» տեղե-
կացած, այլ անձամբ ժամանակակից եղած է
անձնաւորութիւններու, գիտէր անշուշտ
նաեւ անոնց գրական աշխատութիւնները:
Ապահովապէս անոնցմէ մէկն էր Կալիսթե-
նէսի Աղեքսանդրի վարքը, որ հասած է մեր
ձեռքն ալ: Այս գրուածքին շատ մանրակրկիտ
եւ գեղեցիկ ուսումնասիրութիւնը տուած է
Հ. Յ. Տաշեան, ուր նաեւ թարգմանութեան
լեզուն մանր նկատի առնուած է⁹. «Լեզուի
կողմանէ առանձին ուշադրութեան արժանի
գործք մըն է Կալիսթենէս: Ե. դարու վերջին

⁷ Ղ. Փարսլ. Թուղթ, էջ 202:
⁸ Այսպիսի իմաստ մը կը սպասուի հոս. սպա-
զիրն ունի. «յաղագս այլոց ամօքոյ զիս. գեպիսկոպո-
սութիւնս...»:
⁹ Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենէսայ վա-
րուց Աղեքսանդրի, էջ 199-209. յառաջբերութիւնս
սեղմուած ձեւի մէջ է:

կիսուն ա՛յն գրութեանց կարգէն է, որոնք թէեւ չեն պահած մեսրոպեան նախնական գպրոցին անխառն նկարագիրը, բայց որոնց քով լեզուն իւր կորովը պահած է. ուստի այն գրքերէն՝ որոնց խումբն «արծաթի դարու» անուամբ կը յորջորջենք: Նաեւ ասոնց մէջ եթէ ոչ առաջին, գոնէ շատ կարեւոր տեղ կը բռնէ, եւ աւելի կանոնաւոր ու կարուկ լեզու մ'ունի: Բազմաթիւ նորանոր բառեր կը գտնենք գրութեանս մէջ: Մեծ ճարտարութեամբ յորինուած են անթիւ ուսումնական բառեր, ի մասնաւորի անասնոց, տնկոց եւ այլ այսպիսեաց, զոր օր. ռնգեղ-ջիւր, գիշերաղուէս, եգնախոյ, գուարակա-փիղ, շնակաբաւ եւն, որոնք ամէն քայլափո-խին կը հանդիպին: Քիչ կայ տեղ, ուր ան-յարմար բառեր դնելով՝ միջին կամ անյաջող նախադասութիւն մը ծնած է: Հին լեզուի (դասականի) կենդանութիւնը կ'երեւայ գլխա-ւորաբար ասութեանց եւ այլ ձեւերու առատ պէսպիսութեան մէջ: Այս կողմանէ ալ ան-նշանակ չէ մեր այս գիրքը, որ ճոխ է շատ մը հին ու բնիկ հայ դարձուածներով: Ասոնց եթէ մաս մը չերեւայ այնչափ ըստ ճաշակի նախնական մեսրոպեան լեզուին եւ մաս մ'ալ ոչ բոլորովին նոր, սակայն շատ մեծ թուով կը մնան տակաւին գրոցս յատուկ ասու-թիւնք, ինչպէս նաեւ այլ քերականական ոճք: Լեզուի կանոնաւորութեան կողմանէ ունի թէեւ ոչ սակաւաթիւ խոտորումներ հնագոյն մեսրոպեան լեզուէն, բայց ընդհան-րապէս կանոնաւոր է: Ոչ-մեսրոպեան ոճեր ու բառեր, զոր օր. ըստ յունի յորինուածներ («արտ, գեր¹⁰, վեր¹¹» եւ նման մասն-կամբք բաղադրութիւնք եւն) պակաս չեն, բայց եւ ոչ բազմաթիւ: Քիչ մ'աւելի են մե-

¹⁰ Ապահովապէս հոս ի նկատի ունի հեղինակը կալիսթենէսի «գերախամչ հպարտութիւն» (էջ 174) տարբերակ բառը, որ երկու անգամ զորձածուած է նաեւ Փիլոնի թարգմանութեան մէջ. «գերախամչ ապեալ իցէ բարի» (ՏՄՄ. ՀԲ. Ա. էջ 544): Նոր հայկազնեան Բաղիբք եւ Աճառեան՝ Արժատ. Բառա-գիրք («Քեր» բառին տակ) կը համարին բառս գեր («վեր, դերիվերոյ») եւ խանչ արժատեանն անասն-ցուած. բայց շատ անճշտակ պիտի ըլլար այսպիսի բարդութիւն մը: Ինձ կը թուի թէ հոս բառին իմաստն է «մեծահասակ, զոչինճայն», թերեւս սանակ. ճՕՐ «գոչել», եւ զնդ. ճՕՐ «երգել» կամ հայ. գեր, «ոյր» բառէն կազմուած: Վիեննայի Թ. 947 կալիսթենէսը այս բառը կը կարգայ գերախամչ, նոր սրբագրու-թեամբ ինչպէս կը կարծեմ: Աղեքսանդրի վարքը չունի յունարան նախադիրներ:

¹¹ Հմմտ. վերագրութիւն, էփրագոյ, վերագա-լուստ, էփրագոյ:

րութեանց ոչ այնչափ հաճոյ դարձուածքներ, եւ երբեմն նաեւ անքերական կտորներ: Դժբախտաբար յոյն լեզուի ազդեցութիւնը բաւական կը զգացուի. ի մասնաւորի մտա-դրութիւն կը գրգռեն բազմաթիւ յոյն բառեր նաեւ հոն՝ ուր բոլորովին աւելորդ կ'երեւար: Աւելի դիւրաւ կը մեկնուին բազմաթիւ բա-ռեր, որ ըստ յոյն կաղապարի յորինուած են, թէեւ երբեմն անյաջող եղանակաւ¹²: Չա-փաղանց առատութեամբ կը տեսնուին յոյն լեզուի քանի մը կանոնաց նմանողութիւնք, զոր օր. բացարձակ սեռական¹³, հայցական ենթակայ, յոգնակի ենթակայի եզակի բայ (ուր չէզոք է յունին մէջ) եւ վերջապէս նա-խադրութեանց հոլովառութեանց անկանո-նութիւնք եւ այլ այսպիսիք»:

Ըստ ամենայնի նոյն արուեստով թարգ-մանուած են նաեւ Գրիգոր Աստուածաբանի գրութիւնները. որոնց եթէ թարգմանիչը նոյն չէ Աղեքսանդրի վարուց թարգմանչին հետ, բայց հաւանօրէն ժամանակակից է թարգմանութիւնը: Տեղւոյս չէ մանր քննել այս խնդիրը¹⁴. Բայց կարեւոր է խմբաւորել այս եւ նման գրութիւններն եւ մանրախոյզ քննութեամբ ուսումնասիրել դանոնք եւ դա-սաւորել:

2. Երուսաղէմեան Դպրոց: Ե. դարու երկրորդ կէսէն ընդառաջ կ'ելլէ մեզի թարգ-մանութիւններու ուրիշ խումբ մը, մեկնո-ղական, ճառական, վկայաբանական նաեւ ծիսական եւ կանոնական բովանդակութեամբ: Ասոնք լեզուական նկարագրով մերձաւոր խնամութիւն մ'ունին դասականին հետ. նոյն է քերականութիւնը, նոյն՝ եւ բառամթերքը, բայց արտայայտութեամբ եւ ոճով կը խոտո-րին դասականէն: Կը պակսի անոնց դասական շունչը, շարադասութեան վայելչութիւնը եւ քերականական ձեւաչափութիւնը, նաեւ ցիր

¹² Հմմտ. մշտայուշ եւ յարայիշի, ἀειμνηστος, անպատերազմափորձ, ἀπειροπολέμος, մերկավերաբիւ, γυναιοπεριβόλος, մերկակրքուրիս γυμναστική եւն:

¹³ Այսպէս՝ հօքս կուռի եղիւյ, հօքս գլման եղե-լայ, պայպէս պատասխանել տուեցիւյ՝ կային սպա-սելին իրացն լինելոյ՝ եւն:

¹⁴ Բառամթերքէն կը յիշեմ՝ աղօթեմ, անախ-տուրիւն, անփառութիւն, աստուածաբանութիւն, ա-րուեստաւորեմ, բազմագան, գեղաղէշութիւն, դի-րայեղութիւն, գուգախաւսաբ, գուգափոտութիւն, կենցաղ, համափոխիմ, համափոտութիւն, համակա-մութիւն, համակգամայն, հարցաֆնութիւն, հիւան-դագործեմ, հրաշք, հրաշափառագոյն, ուրաւոր, ան-դաւոր, չարագործեմ, ողջախոհ, սխալակեմ, վեհա-գոյն, վերբերիմ, տարագրեմ եւն: Յունարան գպրոցի հնարած բայակերտ մասնիկները անձանօթ են հոս:

եւ ցան կը յայտնեն բառեր, որոնք խորթ են դասականներու (աղօթեմ, անհանդուրձելի եւն): Այսպիսի գրութեանքէն են Թուրք-Իգնատիոսի, Վարք Անտոնի եւ Մակարայ, Խրատ Եղիսի եւն): Լեզուի զարգացման օրէնքին հետեւելով հարկ է այս գրութիւն-ներու ժամանակը գետեղել Ե. դարու եր-կրորդ կէսին: Ճշդիւ որոշելու համար ասոնց ժամանակագրութիւնը հարկ է դնու կատարել մանրակրկիտ քննութիւն:

Յիշատակարան մը, որ պահուած է 1403 թուին գրուած Ոսկեփորիկի մը մէջ¹⁵, Ան-տոնի վարքին կից կը յայտնէ թէ թարգմա-նութիւնը կատարուած է Երուսաղէմ 450ին. «Թարգմանեցաւ գիրս այս ի սուրբ քաղաքին յերուսաղէմ յամի Նորդի Ծերորդի գալստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. յամին յորում հանգեաւ քաջընթաց երանելին Մաշ-տոց»:

Նշանակուած թուականը սակայն ճշդիւ չի համապատասխաներ Մաշտոցի մահուան տարւոյն († 17 Փետր. 439 կամ 440): Եթէ թուականը կամ «Մաշտոց» անունը վրիպա-կազրութիւն չէ, հարկ պիտի ըլլայ վերագրել թարգմանչին կոշտ սխալ մը, որ դժուարաւ մտածելի է: ՆԾ կարդալով ՆԾ կը ստացուի ճշդիւ Մաշտոցի մահուան տարին: Այլազգ պիտի առաջարկէի ընթեանով ՄՄՇՏՈՅ = ՆՍԻՔՈՍ: Որովհետեւ գրութիւնը Երուսա-ղէմ կը թարգմանուէր, հաւանօրէն տեղւոյն հայ վանքերէն մէկուն մէջ, հնարաւոր է կարծել, թէ թարգմանիչը Անտոնի վարքին կից յիշատակած ըլլայ անոր հետեւող ուրիշ քաջընթաց երանելոյ մը մահը, որ տեղի ու-նեցած է նոյն տարւոյն նոյն քաղաքին մէջ եւ ամէնուն ցաւի եւ խօսակցութեան առարկայ եղած: Կը պատմէ Յովհ. Մայրմեցի, թէ Քաղկեդոնի ժողովէն քիչ յառաջ կամ դու-մարման օրերուն երկնքէն օղաքարեր ինկած են, զորոնք «Նսիքիոս Երուսաղէմի վարդա-պետը» հաւաքած եւ մաս մը Եւզոկիա թա-ղուհւոյն ընծայած է: Այս տեղեկութեան հի-ման վրայ կ'իշխէ գիտնոց մէջ այն կարծիքը, թէ Նսիքիոս (Մոնիչոս) 451էն քիչ յառաջ վախճանած ըլլայ, որուն համար յառաջ կը բերեն նաեւ Պեղազիոս սարկաւակի (աղա-ղայ Պեղազիոս Ա. Քահանայապետի) մէկ

¹⁵ Չեռագիրս 1858ին տեսած է Յովհ. Տէրգեանց Տատեան Յովհաննէս ամիրայի քով. հրտ. Երեւան, Դ. (1858), էջ 43: Հմմտ. նաեւ Նորայր Բիւզանդացի, «Կորին Վարդապետ», էջ 28:

ակնարկութիւնը¹⁶: Ուստի շատ հաւանական է որ թարգմանիչը այս դէպքը ակնարկել ուզած ըլլայ իւր յիշատակագրութեան մէջ: Նսիքիոս իւր սրբակրօն եւ քաջընթաց քաղա-քավարութեամբ եւ բարձրական վարդապե-տութեամբ, յատկապէս Ս. Գրոց գեղեցիկ մեկնութիւններով մեծ համբաւ կը վայելէր յայտ Երուսաղէմացոց. անոր գործերէն յայտ Երուսաղէմացոց թարգմանած էին մին՝ Յորայ Մեկնութիւնը թարգմանած էին նախնիք նաեւ հայերէն, թերեւս հեղինակին մահուանէն ոչ շատ ետքը: Անտոնի վարքը, գոնէ մեզի հասած օրինակներու մէջ ըստ բոլոր մասին դասական հայերէնի նկարա-գրով չէ:

Որչափ ալ խնդրական մնայ յիշատակա-րանիս այս կէտը, չի կորսնցնիր այն իւր կա-րեւոր նշանակութիւնը, որ ունի Երուսա-ղէմեան գպրոցի գոյութեան համար: Ուրիշ, թէպէտ նուազ վստահելի աղբիւրէ ալ ծա-նօթ է թէ քաղաքիս մէջ կը գործէին հայ թարգմանիչները. Օրինութիւնաբեր ցուցա-կին մէջ կը նշանակուի թէ Բարսղի Ջորջ-նէից կանոնը Խոսրով թարգմանիչ բերած է Երուսաղէմէն՝ Ս. Սահակի հրամանաւ. դարձեալ թէ Ապաշխարոյ արգիլելու եւ ար-ձակելու կանոնը նոյն տեղէն Արգեւան (Ար-ձաճ) եւ Կորին թարգմանիչները բերած են Հայաստան¹⁷: Զ. դարու ընթացքին շատ հայ վանքեր եւ հայ միանձուք ինչպէս նաեւ ուխտաւորներ կը յիշուին Երուսաղէմ: Այս միջավայրէն եկած է Հայաստան ծառոց գիրքը, որ Երուսաղէմեան Եկեղեցւոյն հա-մար յորինուած էր: Ուստի դուրի չէ ամէն հաւանականութենէ, եթէ ընդունինք թէ շարք մը եկեղեցական, յատկապէս վանական կեանքի համար գրուածքներ, որոնք գոյու-թիւն ունին հայ հին մատենագրութեան մէջ ընտիր լեզուով, Երուսաղէմեան գպրոցի ար-տագրութիւնները կամ թարգմանութիւններն ըլլան: Խնդրոյս մանրամասն ուսումնասիրու-թիւնը կը մնայ կատարել բանասիրութեան:

3. Հայաստանի մէջ միւսանգամ սկիզբ կ'առնէ մատենագրութիւնը Ե. դարու վեր-ջերը, երբ Յովհաննէս Մանդակունի, Ղ. Փարսկեցի եւ Բարկէն Կաթողիկոս կը յայտ-նուին, ինքնազիր երկասիրութիւններով եւ

¹⁶ K. Jüssen, Die dogmatischen Anschauungen des Heschius von Jerusalem. Münster 1931, էջ 3-6:

¹⁷ Zeitschrift für armenische Philologie, I (1903), էջ 218-219. եւ Հայագատում, § 153:

կայսկոպոսներու անունները. բայց որովհետև անոնք թարգմանութեան մէջ շատ եղծուած էին տառադարձութեամբ եւ անձանաչելի մնացած, նոր թարգմանութեան մէջ դուրս ձգուած են. «Եւ զի պայման նամակն՝ որ հայերէն գրով էր, յայտարարութեանն (572) կորեալ, եւ թարգմանեցաւ այս յԱւր-հայ քաղաքի ի հռոմ գրոյ. քանզի եւ նորքս ունէին ի մէջն. եւ ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել...: Բայց թէ կամիք անուամբք կայսկոպոսացի՝ որպէս գրեալ են, կարէք զստոյգ անուանս կայսկոպոսարանացն գտանել. եւ զայլոցն եւս, քանզի եւ մեք զմերս այդ տարադու մարթացաք գտանել»²⁰:

Մեր ձեռքը հասած այս Բ. թղթին մէջ այժմ կը պակսի անուանացանկը, բայց այն անշուշտ յեականս նոյն ըլլալու է այն ցանկին հետ, որ պահուած է Ա. թղթին մէջ. վերջինս կ'երեւայ թէ չունէր Արրահամ աչքի առջեւ:

Տեղը չէ հոս շեշտելու թէ Արրահամ բուրովին սխալ կարծիք ունի Ա. եւ Բ. թղթերու յառաջադայութեան եւ վրաց եւ Աղուանից եկեղեցիներու տուած «պայմաննամակ» մասին: Բաւական ըլլայ ըսել, որ իւրաքանչիւր երկիր առանձին առանձին, եւ ոչ ի մի ժողով հաւաքուած տուած են Սիմէոն Բեթ Արշամացոյ իրենց դաւանութեանց մասին «պայմաննամակ»: Այս մասին առիթ պիտի ունենանք խօսելու այլուր:

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

**ՅՈՒՆՆԵՐԸՆ ԳԳՐՈՅԸ
(572—603)**

Նկատմամբ Յունարան Դպրոցի ծագման եւ ժամանակի մշուշի մէջ էր ցայսօր հայ բանասիրութիւնը: Հրատարակի վրայ շրջող հոյ մը կեղծ գրութիւններու կը մթապնէին աչքերը, կը կաշկանդէին մտքերը տեսնելու եւ դատելու հայերէն լեզուի պատմական զարգացումն այնպէս, ինչպէս կատար-

ուած է իրականութեան ծոցը: Երկու խօզընդոտներ մասնաւորապէս արգելք կը հանդիսանային ուղիղ դատողութեան. Եղիշէ եւ Մովսէս Խորենացի: Երկու պատմադիրներս ալ առաւել կամ նուազ չափով մարդուած Յունարան Դպրոցի մէջ, կը ներկայանային Ե. դարու երկրորդ կէսի մատենադիրներ: Քանի անխախտ էին անոնք իրենց գիրքերու մէջ, չէր համարձակեր բանասիրութիւնը վճռականօրէն յայտնել իւր հետադասութիւններուն արդիւնքը: Կը զգար թէ կանուխ է Դպրոցիս հիմնարկութիւնը գետեղել Ե. դարու երկրորդ կէսին. հայերէն լեզուի մեծ յեղաշրջութիւնը, զոր յառաջ բերաւ Յունարան Դպրոցը, Զ. դարու վերջին քառորդէն, ճշգրտոյն եւս է. դարէն սկսեալ ցոյց կուտար իւր հետքը հայ մատենագրութեան մէջ: Բայց Եղիշէ եւ Մովսէս Խորենացի, որոնք ըստ աւանդութեան Ե. դարու երկրորդ կէսին կը վերաբերէին, կը թուլացնէին զրիչը արտայայտուելու ազատ:

Այսօր բարեբախտարար բարձուած են հրատարակէն այս խափանարար խօզընդոտները. Եղիշէ իւր պատշաճաւոր տեղին ունի Զ. դարու վերջին եւ Մովսէս Խորենացի Բ. դարու առաջին քառորդին: Կարող է այժմ բանասիրութիւնը արտայայտուիլ համարձակ եւ հանել իւր եզրակացութիւնները յեցած մատենագրական եւ լեզուագիտական ապացոյցներու վրայ:

Արդէն ժամանակ առ ժամանակ լսելի ըրած էին բանասէրներէն ոմանք այն միտքը, թէ անձուկ իմաստով Յունարան Դպրոցը կամ յունարան լեզուով թարգմանութիւնները Ե. դարու սկիզբը միայն տեղ ունին հայ մատենագրութեան մէջ. ուրիշներ կը միտէին Ե. դարու ընթացքին ենթադրել այդ դպրոցի հիմնարկութիւնը: Կարող ենք այժմ իսկական ժամանակը ամփոփել 572—603 երեսնամեայ ժամանակամիջոցի մէջ:

Յունարան Դպրոցի ծագման, ուղղութեան եւ արտադրած թարգմանութիւններու մասին դասական աշխատութիւն մը տուաւ վերջերս ուսուցչապետ Յ ա կ ո բ Մ ա ն ա ն դ ե ա ն¹: Մանրակրկիտ եւ խզճամիտ ու-

¹ Յ. Մ ա ն ա ն դ ե ա ն, Յունարան Դպրոցն եւ նրա զարգացման շրջանները. քննական ուսումնասիրութիւն: Վիեննա 1928:

²⁰ Գիրք թղթոց, էջ 183: Տես եւ վարը, էջ 282:

սումնասիրութիւն մը, ուր կը տարբարուծուին Յունարան Դպրոցին արտադրութիւնները մատենագրական եւ լեզուագիտական հայեցակէտներով:

Մանանդեան թարգմանութիւններու լեզուական յատկաբանութիւնները նկատի առնելով կը գանազանէ երեք տարբեր խումբեր: Ասոնք են.

- Ա. Խոււմբ. կ'ամփոփէ իր մէջ՝
- ա. Դիոնիսիոս Թրակացոյ Արուեստ Բերականութեան:
- բ. Դիրք Պիտայից:
- գ. Փիլոն Երայեցոյ գրութիւնները:
- դ. Իրեմիայի գրութիւնները:

Լեզուական ուսումնասիրութեամբ ձեռք բերած եզրակացութիւններս, կը գրէ Աւանդեան, «համարձակութիւն են տալիս ինձ պնդելու, որ վերոյիշեալ թարգմանութիւնները՝ իրանց բառամթերքով եւ լեզուական առանձնայատկութիւններով, կազմում են յունարան թարգմանութիւնների յատուկ մի խումբ եւ նրանց ժամանակը պէտք է դնել Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան թարգմանութիւնից առաջ, ուրիմն ոչ ուշ քան Զ. դարի առաջին կէսը» (էջ 107):

Դիոնիսիոս Թրակացոյ Քերականութիւնը², որ ըստ Մանանդեանի այս խմբին մէջ առաջնութիւնն ունի, հրատարակի վրայ գրաւ լեզուական այնպիսի նորաձեւութիւններ, որոնք ոչ միայն չէին լսուած նախընթաց սովի եւ արծաթի դարերուն, այլ եւ ժամանակակիցներու համար խորթ էին եւ անլուր: Թարգմանիչը նպատակ ունենալով հայացնել յունարէն լեզուի քերականութիւն մը՝ հետեւած է բոտ առ բոտ յունարէն աւթութիւններու եւ փորձած յունական բառակազմութեան տառացի նմանելով կերտել համապատասխան բառակազմիկ նախադիրներ եւ անոնց օժանդակութեամբ հնարել բարդաձեւեր: Եւ այս ոչ միայն ուր ի բնէ ազբատ էր հայ լեզուն, մասնաւորապէս քերականական-գիտական բառերու մէջ, այլ եւ հոն, ուր ունէր հայերէնը առաւելութիւն անչիօթ անդրադարձնելու յունական մտքերը³:

² Հրատ. Ն. Աղսնց՝ Діонисій Тракійскій и армянскіе толкователи. Петроградъ, 1915: Ընդարձակ ներածութեան մէջ քննութեան առնուած են նաեւ նորաձեւ յունարանութիւնները, որոնք յիմնացս դարձու հասարակաց ստացուածք կ'ըլլան:

³ Այսպէս՝ ἀγαγγύωσσω հայացուցած է վերձանեմ (համար. ծան-եայ) փոխանակ ընթեմում, կար-

Նաեւ թարգմանիչը ունէր բաւականին աւելի հմտութիւն մայրենի լեզուին մէջ: Այս ցանդուղն ձեռնարկութիւնը ի սկզբան անշուշտ գիտնական փորձ մըն էր եւ նպատակ կը հետապնդէր հայ մտքին մերձենալի բնէ յոյն լեզուին բառակազմութեան օրէնքը եւ այսու գիւրացնել նոյնին ուսումը⁴: Եւ արդէն յոյն լեզուի համար պատրաստուած քերականութեան մը տառացի թարգմանութիւնը, առանց որ եւ է փորձի՝ համաձայնցնելու հայերէն լեզուի սեպհականութիւններու իրբեւ հայերէնի քերականութիւն, չէր կրնար ուրեչ նպատակի ծառայած ըսալ:

Այս առաջին փորձն էր նոյնասեռ գրականութեան մէջ: Յունարէն նախադիրներու փոխարէն ճարտարութեամբ յարմարցուած են հայկականներ. առ այս առաջձ մատակարարած է հայ բառամթերքը, ինչ ինչ կէտերու մէջ թերեւս նաեւ գաւառաբարբառները: Ուր քաջահնչիւն չեն երեւցած կերտուած նախադիրները՝ փոխանակուած են ուրիշներով: Այսպէս՝

չար-	չար-եմ
չաղ-	չաղ-եմ
մատ-	մատ-չիմ
յար-	յար-եմ
պար-	պար առնում
բակ-	բակ առնում
ստոր-	ստոր-ին
ենթ-	ընդ-ունիմ, ընդ-մտանեմ
վեր-	ի վեր
ներ-	ի ներքս
արտ-	արտաքս
դեր-	դերիվերոյ
անդր-	անդր-էն դառնամ եւն
բաց-	ի բաց եւն

Այս եւ նման արձատներէն յօրինուած են նախադիրներս⁵.

դամ, բայց ἀγαλογία համեմատութիւն փոխ. վերաբանութիւն, ինչպէս ունին ուրիշները. σύμφορον, բաղ-ա-ձայն, շար-ա-ձայն, բայց նաեւ դասական սճոյ՝ ձայնակից, ձայնորդ. ἀποτέλλω բաց-ա-կատարել, բայց նաեւ անպակաս ելուզանել, կատարել: ἐντροβής ներ-կուտ:

⁴ Օրինակի համար գիւրացուցած էր կրնար ըլլալ հայ ըմբռնման իմաստը յունարէն բառին՝ παροσυ-απεισοί տար-բաղ-մատթ թարգմանութեամբ, կամ πι-συν-δέουσαι մակադիպակն (35), ἐπιπεριλαβάνω, ներպարտեալ (4) ներբախտեալ (14) եւն:

⁵ Հմմտ. Ն. Աղսնց, անդ, էջ CLXXXIV: